

A FÖLDTULAJDON AZ ÓKORI MEZOPOTÁMIÁBAN ÉS AZ ÚN. ÁZSIAI TERMELÉSI MÓD ELMÉLETE

KOMORÓCZY GÉZA

Ahhoz, hogy a címben jelzett témát, a mezopotámiai földtulajdon történetét, részletekbe menően ismertessük, nem egy előadás vagy tanulmány terjedelmére volna szükség,¹ hanem vaskos könyvre, sőt, könyvekre, még akkor is, ha megelégednénk a rendelkezésünkre álló ókori források áttekintésével, illetve a kutatások mai állásának összefoglalásával, s lemondanánk saját nézeteink kifejtéséről. Nem véletlen, hogy az assziriológia különben gazdag és aprólékos szakirodalmában mind ez ideig alig van a földtulajdon történetét tárgyaló munka.² Alább következő fejtegetéseink nem törekedhetnek többre, mint vázlatos áttekintésre, amely főként egy részletkérdésre összpontosul: a földtulajdon történeti változásaira.

Különösen örvendetes, hogy ez az alkalmi írás egy átfogó téma sokoldalú megvitatásának része: ily módon az ókori kelet, s közelebbről, Mezopotámia történelme a világtörténet távlataiba illeszkedik.

Mint a cím is kimondja, a földtulajdon történeti változásainak vizsgálatával ezúttal voltaképpen azt a célt tűztük magunk elé, hogy leszűrjünk néhány általános tanulságot, amelyeket az ókori Mezopotámia történelme az egyetemes történeti fejlődés vizsgálatához és az ún. ázsiai termelési mód körüli viták eldöntéséhez kínál.

Nem hisszük, hogy valamely társadalom, akár a régiek bármelyike, akár pedig mai, kielégítő módon leírható és jellemezhető volna szerkezetének puszt-

¹ Tanulmányunk, eredeti formájában, előadásként hangzott el a Tudományos Szocializmus Információs és Továbbképzési Intézet által rendezett, „A fejlődő országok társadalmi viszonyairól” c. konferencián, 1974. dec. 9-én.

² A régebbi irodalomból ma is figyelmet érdemel pl. *W. Schwenzner*: Zum altbabylonischen Wirtschaftsleben. Leipzig 1915; *F. X. Steinmetzer*: Über den Grundbesitz in Babylonien zur Kassitenzeit. Leipzig 1919; *R. Clay*: The Tenure of Land in Babylonia and Assyria. London 1938; az újabb keletű munkák közül úttörő jelentőségű, bár ma már sok ponton elavult *I. M. Djakonov*: Razvitie zemel'nyh otnosenij v Assirii. Leningrád 1949 (egyik fejezete angolul is, *I. M. Diakonoff*: Agrarian Conditions in Middle Assyria. In: Ancient Mesopotamia. Socio-Economic History. A Collection of Studies by Soviet Scholars. Moscow 1969 = Wiesbaden 1973. 204–234). Vö. továbbá *W. F. Leemans*: Pacht in Babylonië. In: Pacht en Grondgebruik. Bundel verschenen bij Ae. E. Kluwer. Deventer 1964. 159–170; *A. Suleiman*: A Study of Land Tenure in the Old Babylonian Period with Specific Reference to the Diyala Region. London 1966. (Diss.); *V. A. Jakobson*: Some Problems Connected with the Rise of Landed Property (Old Babylonian Period). In: *H. Klengel* (Hrsg.): Beiträge zur sozialen Struktur des alten Vorderasiens. Berlin 1971. 33–37; *J. Renger*: Grossgrundbesitz. In: Reallexikon de Assyriologie 3, IX (Berlin 1971) 647–652; *R. Haase*: Grundeigentum. Uo. 661–664.

tán egyetlen — bármilyen fontos — eleme alapján. Önmagában sem a földtulajdonviszonyokat, sem pedig a rétegződést vagy osztálytagolódást nem tartjuk ilyen kritériumnak.³ Ahhoz, hogy a valóságot megismerjük, ezek mellett még egy sor egyéb — szociológiai kifejezéssel élve — „független változó”-ra kell tekintettel lennünk.⁴ Itt természetesen le kell mondanunk a minden oldalú vizsgálatról.

A földtulajdon kiragadása mégsem merőben önkényes. Egyrészt, mert a földtulajdonviszonyok, a föld feletti rendelkezés történetileg változó formái⁵ az élelem-termelés kezdetei óta valóban a társadalmak legfontosabb jellemzői közé tartoznak. A földtulajdon szabályozására az ókori kelet államai mindig nagy gondot fordítottak; legyen elég, ha az ún. „törvény”-gyűjteményekre — ítélet-mintákra — utalunk: ezekben mindig körültekintő intézkedések szabályozzák a mindennapi életben fölmerülő kérdéseket.⁶ Másrészt pedig, mert a földtulajdon mibenlétét a marxista történeti irodalom mindig kivételes figyelemmel vizsgálta, kezdve Marx történetfilozófiai koncepciójának első kidolgozásától,⁷ amelyben a korai társadalmak éppen a rájuk jellemző földtulajdonviszonyok alapján soroltatnak néhány alaptípus valamelyikébe.

³ Vö. *I. M. Djakonov*: Osnovnye čerty ekonomiki v monarchiah drevnej zapadnoj Azii. Narody Azii i Afriki 1966, I, 45–58 = *I. M. Diakonoff*: Main Features of the Economies in the Monarchies of Ancient Western Asia. In: Troisième conférence internationale d'histoire économique (Munich 1965). Paris—Genève 1969. 13–32, aki a tipológiai célú jellemzésnél egy sor tényezőre van tekintettel. — Azok a magyarázatok, amelyek a marxi társadalomelméletet három tényező (egyén, közösség, termelési eszköz) kombinációira próbálják visszavezetni, a mi szemünkben nem lehetnek egyebek, mint végzetes, már-már a kabbalista számmisztikára emlékeztető leegyszerűsítések; l. *Tőkei F.*: A társadalmi formák elméletéhez. Bp. 1968, kül. 78. kk.; Magyar Filozófiai Szemle 14 (1970) 1137 kk.

⁴ Vö. a *Ferge Zs.*: A társadalmi struktúra és rétegződés, II. Elméletek és konkrét elemzések, I. Bp. 1973. c. gyűjteményben szereplő gazdag szemelvény-anyagot a kérdés marxista elméleti irodalmából.

⁵ A jog tulajdon-fogalmát *I. M. Djakonov* próbálta az ókori kelet viszonyaira alkalmazni, vö.: *Problemy sobstvennosti. O strukture obščestva Bližnevo Vostoka do serediny 2. tysjačeljetija do n. e.* Vestnik Drevnej Istorii No. 102 (1967, IV) 13–35, kül. 13–27 = *I. M. Djakonov*: Az ókori Közel-Kelet társadalma az i. e. 3. évezredben és a 2. évezred első felében. Bp. 1972. 5. kk. A kérdés további irodalmából alapvető *G. Cardascia*: Le concept babylonien de la propriété. Revue Internationale des Droits de l'Antiquité, 3ème série 6 (1959) 19–32. Érdekesek, bár semmi történetileg megfogható eredményre nem vezetnek *Agh A.* fejtegetései: A tulajdonfogalom történetfilozófiai értelmezéséhez. Valóság 15, VIII (1972) 12–22 = *Agh A.*: A történelem kérdőjelei. Bp. 1974. 31–59.

⁶ Vö. Ur-Nammu „törv.” (*J. J. Finkelstein*: The Laws of Ur-Nammu. Journal of Cuneiform Studies 22 [1968–1969] 66–82) §§ 27–29; Lipit-Ístar „törv.” (Ókori Keleti Történeti Chrestomathia. Bp. 1965. 117–119) §§ 7 kk.; Ešnunnai-i „törv.” (*É. Szlechter*: Les lois d'Ešnunna. Paris 1954) §§ 12, 38; Hammurapi „törv.” (Ókori Keleti Történeti Chrestomathia. Bp. 1965. 124–150) §§ 27 kk., 42. kk., 178. kk.; közép-asszír „törv.” (*G. R. Driver—J. C. Miles*: The Assyrian Laws. Oxford 1935; *G. Cardascia*: Les lois assyriennes. Paris 1969) B. tábla, §§ 6, 10. kk.; újbabilóni „törv.”-törredék (*H. Petschow*: Das neubabylonische Gesetzsfragment. Zeitschrift der Savigny-Stiftung. Romanistische Abteilung 76 [1959] 37–96) § 5.

Itt csupán a „Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie. Rohentwurf”. Berlin 1953 = A politikai gazdaságtan bírálatainak alapvonalai. Bp. 1972. (MEM 46, I–II.) c. műre utalunk; ennek a korai társadalmakkal foglalkozó része (MEM 46, I, 355. kk.) a hegeli mintától (ehhez vö. alább, 71. jegyz.) éppen a földtulajdon kérdésének a középpontba állításával különbözik.

S végül, az a vita, amelyhez tanulmányunk kapcsolódik, illetve az ún. ázsiai termelési mód elmélete, szintén igen jelentősnek ítéli a földtulajdon kérdését.

Az ókori Mezopotámia gazdasági mindennapjai az okmányok tízezreit hagyták ránk.⁸ Ezek — mint minden napi irat — természetesen csak részletkérdéseket érintenek. Leíró vagy éppen elméleti forrás — mondjuk, Arisztotelész gazdasági tárgyú fejtegetéseihez⁹ vagy Xenophón elméleti síkú munkásságához fogható¹⁰ — nem maradt fenn, s mindaz, amit a mezopotámiai tudományosságról tudunk, arra vall, hogy ilyen nem is volt. Az okmányok adatainak általánosítása tehát a 20. századi történeti kutatás feladata lett. A szaktudomány azonban évtizedeken át a források filológiai feltárására vagy legfeljebb jogtörténeti kiaknázására szorítkozott. Az elméleti érdeklődés első jeleit az 1910/20-as évek fordulóján tapasztaljuk, Max Weber ókortörténeti kérdésekre is kiterjeszkedő szociológiai elméletének hatása alatt.

Először az i. e. 3. évezred második felének egy igen jellegzetes intézményéről, az ún. „templomgazdaság”-ról alakult ki többé-kevésbé átfogó kép. Az első kutatók ebben vélték felismerni a par excellence mezopotámiai (šumer) földtulajdonformát. A. Deimel, akinek okmánykiadásai a „templomgazdaság” kutatását megalapozták,¹¹ A. Schneider,¹² majd még a II. világháború után is A. Falkenstein¹³ és F. R. Kraus¹⁴ — hogy csak a legfontosabb és a kutatásra a legnagyobb hatást tevő szerzőket említsük — a „templomgazdaság”-ot a šumer városok egész földterületével azonosnak tekintették. Ugyanezt a nézetet vallotta a szovjet kutatás is, pl. a hatalmas forrásanyagot átvizsgáló A. I. Tjumenev.¹⁵ Ezzel az elmélettel szembehelyezkedve, az 1950-es években I. M.

⁸ Ezekről, bármifajta gazdaságtörténeti kézikönyv vagy bibliográfia híján, a jogtörténet kézikönyveiből kell tájékozódni; ilyen pl. V. Korošec: Keilschriftrecht. In: Handbuch der Orientalistik, I. Abt., Erg.—Bd. III. Leiden 1964. 49—219, 466—478; G. Cardascia—J. Klíma: Droits cunéiformes. Paris 1966.

⁹ Ezekhez vö. K. Polanyi [Polányi Károly]: Aristotle Discovers the Economy. In: K. Polanyi—C. M. Arensberg—H. W. Pearson: Trade and Market in Early Empires. Glencoe, Ill. 1957. 64—94 = Primitive, Archaic and Modern Economies. Essays of K. Polanyi, Ed. by G. Dalton. Garden City, N. Y. 1968. 78—115.

¹⁰ A görög gazdasági elmélet forrásaihoz vö. Sarkady J.: Gazdasági élet az ókori Görögországban. Bp. 1970, kül. 197. kk., és természetesen az uo. 254. kk. idézett szakirodalmat, kivált F. Heichelheim: An Ancient Economic History, I—II. Leiden 1958—1964; ezeken kívül pedig egy nagyszerű, de alig ismert forrásgyűjteményt, S. A. Žebel'ov—S. I. Koval'ov: Antičnyj sposob proizvodstva v istočnikah. Leningrád 1933. (IGAIMK, 78.), kül. 515. kk.

¹¹ Összefoglaló műve e tárgyban A. Deimel: Šumerische Tempelwirtschaft zur Zeit Urukaginas und seiner Vorgänger. Abschluss der Einzelstudien und Zusammenfassung der Hauptresultate. Roma 1931.

¹² A. Schneider: Die Anfänge der Kulturwirtschaft. Die sumerische Tempelstadt. Essen 1920.

¹³ A. Falkenstein: La cité-temple sumérienne. Cahiers d'Histoire Mondiale 1 (1953—1954) 784—814 = A. Falkenstein: The Sumerian Temple City. Los Angeles 1974.

¹⁴ F. R. Kraus: Le rôle des temples depuis la troisième dynastie d'Ur jusqu'à la première dynastie de Babylone. Cahiers d'Histoire Mondiale 1 (1953—1954) 522—536.

¹⁵ A. I. Tjumenev: Gosundarstvennoje hozjajstvo drevnevo Šumera. Moszkva—Leningrád 1956. Vö. A. I. Tjumenev: The State Economy in Ancient Sumer. — The Working Personnel on the Estate of the Temple . . . In: Ancient Mesopotamia. Socio—Economic History. A Collection of Studies by Soviet Scholars. Moscow 1969 = Wiesbaden 1973. 70—87, 88—124 (az első mű kivonata és egyik fejezete). — Tjumenev különben a görög—római történelem

Djakonov (Diakonoff) ki tudta mutatni, hogy a „templomgazdaság”, klasszikus alakjában a papok testületének tulajdonát képező birtoktest, egyáltalán nem azonos a városok egész földterületével, hanem — túl azon, hogy némely nagyobb városban sok, egymástól független „templomgazdaság” működött — csupán egyike a korszak gazdasági alakulatainak. A „templomgazdaság”-ok részesedését a városok megművelhető földterületéből Djakonov legfeljebb 50%-nyira becsülte. A šumer városok földterületének egészén a „templomgazdaság” (-ok)-on, valamint az uralkodó földtulajdonán kívül családi, illetve vérségi kötelékek szerint szerveződő gazdaságok (földközösségek) találhatóak.¹⁶ Djakonov szerint Mezopotámia gazdasága az i. e. 3. évezredben (és az i. e. 2. évezred első felében) három — egymástól elkülönülő — szektorra oszlott; ezek: a királyi, a templomi és a fölközösségi.¹⁷

Djakonov kutatásai mérföldkövet jelentettek a mezopotámiai társadalom tanulmányozásában.¹⁸ Ebben az összefüggésben csupán arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a gazdaság három szektorának elmélete után többé már nem volt tartható az a széles körökben elterjedt dogma, amely szerint az ókori keleten általában, s így Mezopotámiában is, az uralkodó lett volna a földek — minden föld! — legfelsőbb tulajdonosa.¹⁹ De egyszersmind határozott cáfolatot

felől jutott el az ókori Mezopotámiához; idők folyamán jártasságot szerzett az ékírásban és a šumer nyelvben, de az interpretáció finomabb kérdéseiben nem vált önállóvá, mindvégig a primér feltárást végző filológusok (főleg A. Deimel) munkáitól függött.

¹⁶ Vö. *I. M. Djakonov*: O ploščadi i sostave naselenija šumerskovo „goroda-gosudarstva”. *Vestnik Drevnej Istorii* No. 32 (1950, II) 77–93; *I. M. Djakonov*: Kuplja-prodaža zemli v drevnejšem Šumere i vopros o šumerskoj obščine. *Vestnik Drevnej Istorii* No. 54 (1955, IV) 10–40 = *I. M. Diakonoff*: Sale of Land in Pre-Sargonic Sumer. In: *Papers Presented by the Soviet Delegation to the XXIIIrd International Congress of Orientalists* (Cambridge 1954). Moscow 1954. 5–32; *I. M. Djakonov*: Obščestvennyj i gosudarstvennyj stroj drevnevo Dvureč'ja. Šumer. Moskva 1959, vö. *I. M. Diakonoff*: The Rise of the Despotism in Ancient Mesopotamia. In: *Ancient Mesopotamia. Socio-Economic History. A Collection of Studies by Soviet Scholars*. Moscow 1969 = Wiesbaden 1973. 173–202, s önállóan is: *Structure of Society and State in Early Dynastic Sumer*. Los Angeles 1974; *I. M. Djakonov*: Obščina na Drevnem Vostoke v rabotah sovjetskih issledovatelej. *Vestnik Drevnej Istorii* No. 83 (1963, I) 17–34 = *I. M. Diakonoff*: The Community in the Ancient Orient According to the Works of Soviet Scholars. *Soviet Anthropology and Archaeology* 2, New York 1963 = *I. M. Djakonov*: Az ókori keleti földközösség (obščina) a szovjet kutatók munkáiban. In: *Az ókori és középkori társadalomtörténet kérdései*, I. Bp. 1963. 3–25; *I. M. Djakonov*: K probleme obščiny na Drevnem Vostoke. (Replika M. O. Kosvenu.) *Vestnik Drevnej Istorii* No. 90 (1964, IV) 74–80. — A mezopotámiai faluközösségek problémájához vö. még *G. Cardascia*: Les villes de Mésopotamie: Institutions économiques et sociales. In: *La ville: Institutions économiques et sociales*. Recueils de la Société J. Bodin, VII. Bruxelles 1955. 51–61; *L. Matouš*: Die Dorfgemeinde im alten Mesopotamien. *Das Altertum* 15 (1969) 3–9; *J. N. Postgate*: The Role of the Temple in the Mesopotamian Secular Community. In: *P. J. Ucko—R. Tringham—G. M. Dimbleby*: Man, Settlement, and Urbanism. London 1972. 811–825. Vö. alább, 67. jegyz.

¹⁷ A 16. jegyz.-ben említett munkák után e tárgyú összefoglaló műve: *I. M. Djakonov*: O strukture obščestva Bliznevo Vostoka do serediny 2. tysjačelija do n. e. *Vestnik Drevnej Istorii* No. 102 (1967, IV) 13–35; No. 105 (1968, III) 3–27; No. 106 (1968, IV) 3–40 = *I. M. Djakonov*: Az ókori Közel-Kelet társadalma az i. e. 3. évezredben és a 2. évezred első felében. Bp. 1972.

¹⁸ Ugyanígy értékeli őket legutóbb *M. Desrochers* is, in: *I. M. Diakonoff*: *Structure of Society and State in Early Dynastic Sumer*. Los Angeles 1974. Introduction.

¹⁹ Ezt a felfogást, amely a múlt század vége óta meglehetősen elterjedt az assziriológiában, elutasította már *M. San Nicoló*: *Beiträge zur Rechtsgeschichte im Bereiche der keil-*

nyert az az elképzelés is, amely a faluközösségekre épülő társadalmat látott Mezopotámiában.²⁰

A társadalmi szerkezet jellegének megítélésében nem lehetnek közömbösek a „templomgazdaság” belső viszonyai sem. Ezzel a kérdéssel azonban itt nem foglalkozhatunk;²¹ csupán azt említjük meg, hogy a „templomgazdaság” tulajdonformájának keretei között a földek egy részén magán földhasználat alakult ki.²²

Az i. e. 3. évezredi šumer gazdasági okmányok a magán földtulajdonra is rávilágítanak. Az e tárgyhoz tartozó okmányokat nemrég D. O. Edzard mintaszerű kritikai kiadásban gyűjtötte össze.²³ Ő azonban lemondott a gazdaságtörténeti értelmezésről. Ez utóbbi tekintetében még mindig Djakonov néhány régi, fentebb már említett tanulmánya a mérvadó.²⁴ A föld-adásvételi ügyletekben az okmányok szerint eladóként mindig több, vevőként azonban rendszerint egy személy vesz részt. Kézenfekvő a következtetés, hogy az eladók: kollektív tulajdonosok, s eszerint nyilván valamiféle földközösségi tulajdonról van szó (a kifogástalan elnevezés megkeresésére most nem akarunk túl nagy gondot fordítani). Maga az adásvétel ugyanakkor egyértelműen arra vall, bár erről a tanulságról mindenki, maga Djakonov is, megfeledkezett, hogy a földtulajdon, tehát a földközösség tulajdona, adásvétel útján kívülálló személy javára elidegeníthető. Az ily módon eladott földek területe rendszerint nem nagy. Az ár mindig pénz (réz) és naturáliák. A vételárból az eladók nem egyenlő arányban részesednek. Összefoglalva, az i. e. 3. évezredi šumer föld-adásvételi okmányok azt a folyamatot világítják meg, amelynek során a közösségi földtulajdon magán földtulajdonná válik.

A következőkben már — bármily csábító feladat volna is — le kell mondanunk a kutatástörténet ismertetéséről.

schriftlichen Rechtsquellen. Oslo 1931. 232; *I. J. Gelb*: Oriens 16 (1963) 325; s részletesen cáfolta *I. M. Djakonov*: Vestnik Drevnej Istorii No. 102 (1967, IV) 13. kk. = *I. M. Djakonov*: Az ókori Közel-Kelet társadalmá az i. e. 3. évezredben és a 2. évezred első felében. Bp. 1972. 14 kk.; vö. legújabban *M. A. Dandamajev*: Rabstvo v Vavilonii VII—IV. vv. do n. e. (626—331 gg.). Moszkva 1974. 33. kk.

²⁰ Ezt a felfogást a legkövetkezősebben *N. M. Nikolskij* képviselte: főműve: Častnoje zemlevladienje i zemlepol'zovanije v drevnem Dvureč'je. Minszk 1948. — A kérdést Djakonovnak a fent, a 16. jegyz.-ben említett e tárgyú munkája állította helyes megvilágításba: nem tartható az a felfogás, amely szerint a gazdasági—társadalmi szerkezet egyedüli hordozói a faluközösségek lettek volna.

²¹ Vö. *I. M. Djakonov*: Obščestvennyj i gosudarstvennyj stroj drevnevo Dvureč'ja. Šumer. Moszkva 1959. 101. kk.; *Komoróczy G.*: Mezopotámia története az ókortól a perzsa hódításig (i. e. 539). In *Hahn I.*—*Kákósy L.*—*Komoróczy G.*: Az ókor története, II. Az ókori kelet története. (Egyiptom és Elő-Ázsia.) Bp. 1967. 118. kk., 140 kk.

²² A „templomgazdaság” dolgozói javadalmazásuk — munkabérük! — egy részét oly módon kapták meg, hogy a gazdaság földtulajdonából nekik juttatott parcellán szabadon gazdálkodhattak; e parcellák neve a -š à š u k u, „a táplálék föld”.

²³ *D. O. Edzard*: Sumerische Rechtsurkunden des III. Jahrtausends aus der Zeit vor der III. Dynastie von Ur. München 1968; vö. *J. Krecher*: Neue sumerische Rechtsurkunden des 3. Jahrtausend. Zeitschrift für Assyriologie 63 (1973, megj. 1974) 145—271.

²⁴ Vö. fent, a 16. jegyz.-ben idézett munkákat, továbbá *L. Matouš*: Zu den Ausdrücken für „Zugaben” in den vorsargonischen Grundstückkaufurkunden. Archiv Orientalní 22 (1954) 434—443.

Magán földtulajdonról Mezopotámia történelmének minden időszakából van tudomásunk. Forrásainkban több oldalról is félreismerhetetlenül visszatükröződik. Azok az okmányok, amelyek a magángazdaságok létevel és ügyleteivel kapcsolatosak, pl. a föld-adásvételi szerződések, földbérleti szerződések, ingatlan hagyaték felosztása stb.,²⁵ teljesen egyértelmű bizonyítékokat szolgáltatnak. Ebben az összefüggésben ismét utalnunk kell az ún. „törvény”-gyűjtemények fentebb már hivatkozott ítélet-mitáira.²⁶ Minden gazdaságtörténeti elemzés értelmetlenné válik, amennyiben kétségbe vonjuk, hogy a magán földtulajdon meglétét bizonyítja, ha egy feltétlenül hiteles okmány arról szól, hogy NN vételár fejében, egyszer s mindenkorra, visszavonhatatlanul ZZ tulajdonába adott egy bizonyos földdarabot.²⁷ Ahhoz azonban, hogy a magán földtulajdon szerepét helyesen lássuk, a mezopotámiai gazdaság és társadalom átfogó elméletére van szükség. A kiindulópontot ennek kialakításához is Djakonov kutatásai adják, még ha a végeredmény netán több ponton eltér is az övétől.²⁸

Az az elemzés, amelyet Djakonov az i. e. 3. évezredi városok gazdasági életének szektorairól adott, nézetünk szerint arra a következtetésre vezet, hogy a magán földtulajdon a gazdasági élet egészére rányomta bélyegét. Ha sem az állam vagy az uralkodó, sem a „templomgazdaság”(-ok), sem pedig a földközösség(ek) nem rendelkeztek a földterület egészével, akkor ezek a részleges tulajdonosok a magán tulajdonviszonyok szerint illeszkedtek be „a nagy szervezet”-be,²⁹ amit a városállam jelentett. Természetes, hogy gazdasági potenciáljuknak megfelelően más-más lehetőségeik voltak, ez azonban nem változtatja meg a városállam egészére érvényes törvényszerűségeket. Ily módon a gazdaság egységei között aszerint kell különbséget tennünk, hogy a magán földtulajdon egy személy kezében volt-e vagy pedig a tulajdonosok testülete

²⁵ Ezekhez az okmánytípusokhoz vö. *M. San Nicoló*: Beiträge zur Rechtsgeschichte im Bereiche der keilschriftlichen Rechtsquellen. Oslo 1931. 114. kk.; *R. Haase*: Einführung in das Studium keilschriftlicher Rechtsquellen. Wiesbaden 1965. 78. kk., 113. kk.; továbbá a fent, a 8. jegyz.-ben említett kézikönyveket.

²⁶ Vö. fent, 6. jegyz.

²⁷ A tulajdon átruházásával kapcsolatos részletkérdések gazdag s témánk szempontjából is instruktív irodalmából vö. *M. San Nicoló*: Die Schlussklauseln der altbabylonischen Kauf- und Tauschverträge. München 1922; *P. Koschaker*: Begriff des Kaufs nach keilschriftlichen Rechtskunden des 3. Jahrtausends v. Chr. Jahrbuch der Preussischen Akademie der Wissenschaften, Jg. 1941. Berlin 1942. 118—119; *E. Cassin*: Symboles de cession immobilière dans l'ancien droit mésopotamien. L'Année Sociologique, 3ème série 1952 (megj. 1955) 107—161; *V. V. Struve*: Ritual peredači zemel'no vladenija v Šumere. In: Bližnij i Srednij Vostok. Sbornik statej. Moskva 1962. 8—14; *D. O. Edzard*: Die bukanum—Formel der altbabylonischen Kaufverträge und ihre sumerische Entsprechung. Zeitschrift für Assyriologie 60 (1970) 8—53.

²⁸ Djakonov elméletéhez l. a fent, a 3. jegyz.-ben idézett tanulmányát. — Az ő nézetei mellett rendkívüli jelentősége van A. L. Oppenheim és I. J. Gelb kutatásainak. Utóbbi idevágó tanulmányaihoz l. alább, 61. jegyz. *A. L. Oppenheim*: A Bird Eye's View of Mesopotamian Economic History. In: *K. Polanyi et al.*: Trade and Market in Early Empires. Glencoe, Ill. 1957. 27—37; *A. L. Oppenheim*: A New Look at the Structure of Mesopotamian Society. Journal of the Economic and Social History of the Orient 10 (1967) 1—8; *A. L. Oppenheim*: Letters from Mesopotamia. Chicago 1967. Part I: The Measure of Mesopotamia; vö. még alább, 39. jegyz.

²⁹ *A. L. Oppenheim*: Ancient Mesopotamia. Portrait of a Dead Civilization. Chicago 1964. 95.

rendelkezett vele. Ilyen értelemben tartjuk lehetségesnek azt, hogy — Marx egy kifejezése nyomán³⁰ — testületi vagy kollektív magántulajdonról beszéljünk,³¹ akár az i. e. 3. évezredi „templomgazdaság”-okkal kapcsolatban is.

Tanulmányunk nem törekedhet arra, hogy minden történeti változást nyomon kövessen. Ezért, eleve hangsúlyozva a szemelvényességet, csupán egy-két későbbi kor földtulajdonviszonyairól beszélhetünk.

A történettudomány csak mostanában kezdi felmérni azokat a döntő változásokat, amelyek az i. e. 2. évezred elején Mezopotámiában végbementek.³² A számos új jelenség közül most csak egyet említünk. Ebben a korban — a legkorábbi okmányok szerint az i. e. 19. században³³ — teljesen általánossá vált a magán földtulajdon, most már a szó legszűkebb értelmében, ami azt jelenti, hogy a gazdasági életben a független — földje fölött szabadon rendelkező — kisbirtokos gazdálkodás került túlsúlyba. Ezzel összefüggésben felbomlott a korábbi „templomgazdaság”-ok nagy része.³⁴

Az óbabilóni kor kisbirtokos gazdaságairól — területük nagyságáról, gazdálkodásuk volumenéről, önellátó és piaci termelésükről, kölcsöneikről stb. — árnyalt képet nyerünk a kor rendkívül kiterjedt gazdasági levelezéséből, amelynek a magán földtulajdonra vonatkozó adatait a kutatás eddig kiaknázatlanul hagyta.³⁵

Nem oszjtjuk Djakonov azon nézetét, hogy a földközösség gazdasági szerepet játszik. A „földközösség” (az eredeti forrásokban *u r u*, illetve *alum*, mindkettő „város”) az óbabilóni korban megítélésünk szerint nem több, mint polgárjogi szervezet; gazdasági szerepe nincsen, a tulajdonhoz semmi köze, a földtulajdon elidegenítése a hatáskörén kívül megy végbe: a földek magántulajdonban vannak. Ennek értelmében az óbabilóni kor gazdaságának három szektoraként a királyi birtokot, a „templomgazdaság”-okat és a kisbirtokos gazdaságokat jelölhetjük meg,³⁶ hangsúlyozva, hogy az első két szektor sok azonosságot mutat.

³⁰ MEM 3, 78.

³¹ Komoróczy G.: Mezopotámia története stb. (vö. fent, 21. jegyz.) 118.

³² Alapvető jelentősége van D. O. Edzard: Die „zweite Zwischenzeit” Babyloniens. Wiesbaden 1957. anyaggyűjtésének és rekonstrukciójának; vö. legújabban F. R. Kraus: Vom mesopotamischen Menschen der altbabylonischen Zeit und seiner Welt. Amsterdam—London 1973.

³³ A forrásokhoz vö. D. O. Edzard: Die „zweite Zwischenzeit” Babyloniens. Wiesbaden 1957. 4. kk., 20. jegyz.; továbbá L. Matouš: Les contrats de partage de Larsa provenant des archives d’Iddin-Amurru. Archiv Orientální 17 (1949) 142—173; L. Matouš: Les contrats de vente d’immeubles provenant de Larsa. Archiv Orientální 18, IV (1950) 11—67; L. Matouš: Purchase of Landed Property in Ur by Balmunamhe. In: Charisteria orientalia J. Rypka. Praha 1956. 179—186.

³⁴ A forrásokhoz vö. D. O. Edzard: Die „zweite Zwischenzeit” Babyloniens. Wiesbaden 1957. 6, 22. jegyz.; l. még F. R. Kraus fent, a 14. jegyz.-ben idézett tanulmányát.

³⁵ Erről részletesebben l. G. Komoróczy: Zur Frage der Dorfgemeinde in der altbabylonischen Zeit. (Előadás a VI. nemzetközi gazdaságtörténeti kongresszuson, Copenhagen 1974. aug. 19-én.) S. a.

³⁶ Ugyanerre az eredményre jut fontos tanulmányában I. J. Gelb: On the Alleged Temple and State Economies in Ancient Mesopotamia. In: Studi in onore di E. Volterra, VI. Milano 1969. 137—154.

A magán földtulajdon döntő fontossága egyértelműen kiderül azokból a rendeletekből, amelyeket az óbabilóni kor uralkodói a magán adósságok tárgyában adtak ki (*mīšarum*, „igazság”).³⁷ A rendeletek lényege az uzsorakölcsönből eredő adósságok időnkénti elengedése. Ez gazdaságpolitikai aktus, a kis kiterjedésű, ezért gyakran kölcsönre szoruló, de a kötelezettségekben könnyen összeroppanó gazdaságok rendszerének megóvását szolgálja, a gazdasági stabilitás érdekében. A kisbirtokos gazdaságok száma oly magas volt, és szerepük az ország gazdasági életében oly jelentékeny, hogy stabilitásuk megőrzése politikai érdeknek minősült.

Jól illik ebbe a képbe mindaz, amit a kor gazdasági életéről egyéb vonatkozásban ismerünk (pl. adózás,³⁸ kereskedelem és belső elosztás,³⁹ foglalkozási csoportok és rétegződés,⁴⁰ mezőgazdasági bérmunka,⁴¹ vagy akár egy sor apró, de mégis jellemző részlet⁴² stb.).

A földtulajdon az óbabilóni korban könnyen megkülönböztethető a „csak” használatra kapott birtoktól. A korábbi évszázadok során az állami közmunkákhoz szükséges munkaerőt mozgósítás útján biztosították. Az i. e. 18. században viszont egy új rendszert vezettek be, a szolgálati telkekét

³⁷ E rendeleteket l. *F. R. Kraus*: Ein Edikt des Königs Ammi-šaduqa von Babylon. Leiden 1958; *J. J. Finkelstein*: Ammišaduqa's Edict and the Babylonian „Law Codes”. *Journal of Cuneiform Studies* 15 (1961) 91–104; *F. R. Kraus*: Ein Edikt des Königs Samsu-iluna von Babylon. In: *Studies B. Landsberger*. Chicago 1965. 225–231; *J. J. Finkelstein*: Some New Misharum Material and Its Implications. In: *Studies B. Landsberger*. Chicago 1965. 233–246; történeti értékeléséhez vö. *J. Bottéro*: Désordre économique et annulation des dettes en Mésopotamie à l'époque paléo-babylonienne. *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 4 (1961) 113–164. — Az intézményhez a görög *seisachtheia* szolgálhat párhuzammal.

³⁸ Vö. *M. D. Ellis*: Taxation and Land Revenues in the Old Babylonian Period. New Haven 1969. (Yale Univ. Diss.)

³⁹ Vö. *W. F. Leemans*: The Old Babylonian Merchant, His Business and His Social Position. Leiden 1950; *W. F. Leemans*: Foreign Trade in the Old Babylonian Period as Revealed by Texts from Southern Mesopotamia. Leiden 1960; *A. L. Oppenheim*: Trade in the Ancient Near East. (V International Congress of Economic History, Leningrad 1970.) Moscow 1970; *K. R. Veenhof*: Aspects of Old Assyrian Trade and Its Terminology Leiden 1972. — Polányi Károly elmélete, amely nem ismeri el az ókori keleten a piac intézményét, mezopotámiai adatok alapján könnyen cáfolható; kifejtését l. *K. Polanyi*: Marketless Trading in Hammurabi's Time. In: *K. Polanyi et al.*: Trade and Market in the Early Empires. Glencoe, Ill. 1957. 11–26, továbbá a fent, a 9. jegyz.-ben idézett gyűjtemény tanulmányait.

⁴⁰ Vö. *C. H. Gordon*: Stratification of Society in Hammurabi's Code. In: The J. Starr Memorial Volume. *Jewish Social Studies*, 5. New York 1953. 17–28; *I. M. Diakonoff*: Sozio-ökonomische Klassen in Babylonien und die Babylonian Concept of Social Stratification. In: *Gesellschaftsklassen im Alten Zweistromland und in den angrenzenden Gebieten*. XVIII. Rencontre assyriologique internationale (München 1970). München 1972. 41–52.

⁴¹ Vö. *J. G. Lautner*: Altbabylonische Personenmiete und Erntearbeiterverträge. Leiden 1936; *M. Weitemeyer*: Some Aspects of the Hiring of Workers in the Sippar Region at the Time of Hammurabi. Copenhagen 1962; *H. Klengel*: Soziale Aspekte der altbabylonischen Dienstmiete. In: *H. Klengel* (Hrsg.): Beiträge zur sozialen Struktur des alten Vorderasien. Berlin 1971. 39–52.

⁴² Vö. *J. G. Lautner*: Rechtsverhältnisse an Grenzmauern. In: *Symbolae . . . P. Koschaker*. Leiden 1939. 76–95; *J. G. Lautner*: Altbabylonische Gesellschaftsverhältnisse. In: *Festschrift P. Koschaker*, III. Weimar 1939. 24–79; *F. R. Kraus*: Von altmesopotamischem Erbrecht. — Erbrechtliche Terminologie im alten Mesopotamien. In: *Essays on Oriental Laws of Succession*. Leiden 1969. 1–17, 18–57.

(*ilkum*). Ezeket az uralkodó a célból adományozta, hogy a telek használóját (birtokosát) a „hadjárat”-ában való részvételre kötelezhesse; a hadjárat természetesen nem csupán háborút jelentett, hanem közmunkát is.⁴³

Külön problémát jelent a peremterületek (főképp észak) helyzete az i. e. 2. évezred derekán. Itt a dél-mezopotámiai állapotoktól — látszólag — igen eltérő tulajdonviszonyok uralkodnak. Kizárólag a földközösség tagjait illeti meg földtulajdon. Mégis, több jel arra mutat, hogy ez a lényegbevágó különbség pusztán a jogi formákra korlátozódik, és nem érinti a lényeges gazdasági viszonyokat. A jog pl. tiltja a földtulajdon elidegenítését a földközösségi kereteken — a vérségi—leszármazási kapcsolatok körén — kívül, de a gazdasági viszonyokat ez a tilalom nem változtathatja meg, így mindössze annyi történik, hogy elképesztő méreteket ölt az örökbefogadás.⁴⁴ Vagyis a föld adásvétele nem egyszerű magánjogi aktussal megy végbe, hanem — fiktív — örökbefogadás útján. Nemrég ugyanilyen eredményre vezetett a kölcsön szerződések jogi formáinak vizsgálata is.⁴⁵ Hadd tegyünk itt egy kutatástörténeti megjegyzést. Djakonov és munkatársai — mindenekelőtt N. B. Jankovszkaja (Jankowska)⁴⁶ — először éppen az északi területekről (Kirkúk környékéről) származó források alapján dolgozták ki részletesebben a földközösségi szektor elméletét, amelyet később az egész Mezopotámia egész történetére kiterjesztettek.

Az i. e. 2. évezred második felében Dél-Mezopotámia viszonyai számottevően megváltoznak. A *mīšarum*-rendeletek megszűnnek, a kisbirtokos gazdaságok, ha nincs az adósságok elengedése, a szükségszerű uzsorakölcsön hatására tönkremennek, egyre erőteljesebb a kisbirtokok koncentrációja: a hagyaték-

⁴³ Hammurapi „törv.” (vö. fent, 6. jegyz.) §§ 26. kk.; egy szolgálati telekkel kapcsolatos leltárhoz vö. E. Sollberger: *Thirty-two Dated Tablets from the Reign of Abi-ešuh*. *Journal of Cuneiform Studies* 5 (1951) 77–97; É. Szelechter: *Nouvelle tablette concernant les services de fief*. *Journal of Cuneiform Studies* 9 (1955) 89–90; B. Landsberger: *Remarks on the Archive of the Soldier Ubarum*. *Journal of Cuneiform Studies* 9 (1955) 121–131; *Additions and Corrections*. 10 (1956) 39; G. Evans: *An Old Babylonian Soldier: Notes on the Archive of Ubarum*. *Journal of Cuneiform Studies* 14 (1960) 34–42; V. A. Jakobson: *Pravovoje i imuščestvennoje položenije voinov rēdūm epohi I vavilonskoj dinastii*. *Vestnik Drevnej Istorii* No. 84 (1963, II) 129–141 = V. A. Jakobson: *A rēdūm „harcos” jogi és vagyoni helyzete az I. babilóni dinasztia korában*. In: *Az ókori és középkori társadalomtörténet kérdései*, III. Bp. 1970. 17–42. — *Az ilikum rendszer bevezetésének körülményeivel, valamint a közmunkák viszatüköröződésével a mezopotámiai mitológiában máshol részletesen foglalkozunk, vö. Komoróczy G.: Istenek munkája és sztrájkja. A sumer–akkád mitológia társadalomképe, új megvilágításban*. *Antik Tanulmányok* 20 (1973) 1–28, kül. 24. kk.; l. még D. G. Ewans: *The Incidence of Labour-Service in the Old Babylonian Period*. *Journal of the American Oriental Society* 83 (1963) 20–26.

⁴⁴ Vö. E. M. Cassin: *L'Adoption à Nuzi*. Paris 1938.

⁴⁵ Vö. B. L. Eichler: *Indenture at Nuzi: The Personal Tidennūtu Contract and Its Mesopotamian Analogues*. New Haven—London 1973.

⁴⁶ N. B. Jankovszkaja: *Hurritskaja Arrapha*. *Vestnik Drevnej Istorii* No. 59 (1957, I) 17–33 = N. B. Jankovszkaja: *A hurrita Arrapha*. In: *Az ókori és középkori társadalomtörténet kérdései*, I. Bp. 1963. 51–70; szerző egyéb tanulmányainak kitűnő összefoglalása, bibliográfiai adatokkal N. B. Jankowska: *Extended Family Commune and Civil Self-Government in Arrapha in the Fifteenth-Fourteenth Century B. C.* In: *Ancient Mesopotamia. Socio-Economic History. A Collection of Studies by Soviet Scholars*. Moscow 1969 = Wiesbaden 1973. 235–252.

felosztások okmányai nemegyszer igen sok apró birtoktestből álló ingatlan vagyron sorsa felől rendelkeznek. Az ingatlan-adásvételi okmányok kimerítően pontos leírást adnak a szóban forgó földdarab fekvéséről és kiterjedéséről, utalva arra is, hogy az ügyletet hivatalos felmérés előzte meg; ez világos jele a magán földtulajdon további megerősödésének.⁴⁷ Ugyanakkor átfogóbbá és hatékonyabbá válik az állami adminisztratív ellenőrzés. Egy új okmánytípus (*kudurru*) arról tanúskodik, hogy a királyi adománybirtokok, amelyekkel adómentesség és egy sor egyéb kedvezmény járt, a katonai—adminisztratív előkelőség javadalmazását szolgálják.⁴⁸ A déli, most már alig — vagy egyáltalán nem — öntözhető földeken feltűnik a törzsi földtulajdon,⁴⁹ ez azonban nem archaikus állapotok maradványa, hanem az ethnográfiából jól ismert jelenség: túlfelföldés.

Az i. e. I. évezred első felében, pusztító háborúk és népmozgalmak után, Asszíria csaknem teljesen elnéptelenedett belső területeit újra kellett telepíteni. Azok a területek, amelyeket a katonai hatalom fegyverrel hódított meg — illetve, vissza —, az uralkodó rendelkezése alá kerültek, s ő adománybirtokként adta őket a katonai—adminisztratív vezető réteg kezébe.⁵⁰ A földművelő lakosság nagyrészt idegen eredetű (betelepített) volt. Tulajdonviszonyaikat, adózásuk rendszerét, helyi szervezetüket stb. csak most, J. N. Postgate friss kutatási eredményei⁵¹ óta látjuk tisztán. Nem minden előzmény nélkül,⁵² de ennyire határozottan most először, egy háromlépcsős függési rendszer alakult ki: uralkodó — kormányzó — földműves. E rendszernek az a sajátossága, hogy a közvetlen termelőket kettős függésbe állítja: a kormányzónak

⁴⁷ A kor viszonyairól témánk vonatkozásában is jó tájékoztatást ad C. J. Gadd: *Assyria and Babylon c. 1370—1300 B. C.* Cambridge 1965. 16. kk. Fontos új forrásgyűjtemény H. P. H. Petschow: *Mittelbabylonische Rechts- und Wirtschaftsurlunden der Hilprecht-Sammlung Jena.* Berlin 1974.

⁴⁸ Vö. F. X. Steinmetzer: *Die babylonischen kudurru (Grenzsteine) als Urkundenform.* Paderborn 1922.

⁴⁹ Vö. F. X. Steinmetzer fent, a 2. jegyz.-ben idézett munkáját.

⁵⁰ Vö. J. N. Postgate: *Neo-Assyrian Royal Grants and Decrees.* Roma 1969; J. N. Postgate: *More „Assyrian Deeds and Documents”.* Iraq 32 (1970) 129—164; G. van Driel: *Land and People in Assyria.* Bibliotheca Orientalis 27 (1970) 168—175.

⁵¹ Vö. J. N. Postgate: *Taxation and Conscriptio in the Assyrian Empire.* Roma 1974. — Az újasszír birodalom társadalmához l. még V. A. Jakobson: *Social'naja struktura novoassirijskovo carstva.* Vestnik Drevnej Istorii 91 (1965, I) 100—117 = V. A. Jakobson: *The Social Structure of the Neo-Assyrian Empire.* In: *Ancient Mesopotamia. Socio-Economic History. A Collection of Studies by Soviet Scholars.* Moscow 1969 = Wiesbaden 1973. 277—295; V. A. Jakobson: *Problemy častnovo prava novoassirijskovo perioda.* Izvestija AN Armjanskoj SSR 1965, I, 69—82; V. A. Jakobson: *Novoassirijskoje pravo i obščestvo.* Moskva 1967. (Diss.); J. Zablocka: *Stosunki agrarne w państwie Sargonidów.* Poznań 1971; P. Garelli: *Problèmes de stratification sociale dans l'Empire assyrien.* In: *Gesellschaftsklassen im Alten Zweistromland und in den angrenzenden Gebieten.* XVIII. Rencontre assyriologique internationale (München 1970). München 1972. 73—79; F. M. Fales: *Censimenti e catasti di epoca neo-assira.* Roma 1973; J. N. Postgate: *Royal Exercise of Justice under the Assyrian Empire.* In: P. Garelli (éd.): *Le palais et la royauté.* (Archéologie et Civilisation.) XIXe Rencontre Assyriologique Internationale (Paris 1971). Paris 1974. 417—426.

⁵² Vö. J. N. Postgate: *Land Tenure in the Middle Assyrian Period: A Reconstruction.* Bulletin of the School of Oriental and African Studies 34 (1971) 496—520; l. továbbá az alább, az 57. jegyz.-ben idézett irodalmat.

mint személyek (családok) tartoznak szolgáltatásokkal, az uralkodónak pedig mint testület (falu). Az uralkodó iránti testületi (kollektív) kötelezettség egy olyan struktúrát hoz létre, amelyet teljes joggal állíthatunk az európai — kelet-európai — gazdaságtörténetben leírt faluközösségek mellé. Ez a helyzet, nézetünk szerint, egyértelműen bizonyítja, hogy a faluközösség mint adózási vagy gazdasági egység nem a társadalomszervezet archaikus formája, hanem szekundér jelenség, amelyet sajátos függési — alárendeltségi viszonyok hívnak életre.

Azokon a területeken, ahol a folyamatosság nem tört meg, pl. az asszír uralom alá került Babilóniában,⁵³ a régi magán földtulajdon úgyszólván változatlanul megőrizte korábbi szerepét. Legfeljebb némi arányeltolódásról beszélhetünk. Az uralkodó, adományozás útján s a magán nagybirtokok rovására, jelentősen megnövelte a „templomgazdaság”-ok területét,⁵⁴ s ezzel valójában saját gazdasági bázisát: a „templomgazdaság”-ok oly szoros állami igazgatás és ellenőrzés alatt álltak, hogy korábbi önállóságuk szinte teljesen megszűnt.

Valamivel később, az új- és későbabilóni korban, a háromlépcsős függési rendszer egy új formájával találkozunk: a lineáris függés személyi viszony formáját ölti. A nagybirtokok tulajdonosai — mind a „templomgazdaság”-ok, mind magánszemélyek — földeket adnak másoknak használatra, s ezeket a földeket a birtokos ismét tovább adhatja a parasztnak megművelésre. A „használat” tulajdonképpen birtoklást jelent, mert nincs időtartamhoz kötve, mint a bérlet, de a tulajdonjog átruházását sem jelenti, mint az adásvétel.⁵⁵ A birtokos természetesen járadékkal tartozik. A „paraszt” (*ikkaru* vagy *širqu*) szinte a jobbágyéhoz hasonló helyzetben van.

Eszerint az i. e. 1. évezred derekán — a földtulajdon már ismert formái mellett — egy feudális jellegű függési rendszer kezd kialakulni, s ez, noha nem válik kizárólagossá, idők folyamán egyre nagyobb jelentőségre tesz szert.⁵⁶

⁵³ A legfontosabb okmányfeldolgozások *M. San Nicoló—A. Ungnad: Neubabylonische Rechts- und Verwaltungsurkunden.* Leipzig 1935; *M. San Nicoló: Babylonische Rechtsurkunden des ausgehenden 8. und des 7. Jahrhunderts v. Chr.* München 1951.

⁵⁴ Vö. *D. Cocquerillat: Palmeries et cultes de l'Eanna d'Uruk (559—520).* Berlin 1968. 35. kk.

⁵⁵ Vö. az újbabilóni „törv.”-törredék fent, a 6. jegyz.-ben idézett helyét.

⁵⁶ Az új- és későbabilóni társadalomtörténet itt nem érintett, de témánkhoz is fontos kérdéseihöz vö. többek között *G. Cardascia: Les archives de Murašū.* Paris 1951; *G. Cardascia: Le contrat de bail en Basse-Mésopotamie à l'époque perse.* Archives d'Histoire du Droit Oriental — Revue Internationale des Droits de l'Antiquité 1 (1952) 13—18; *G. Cardascia: El feudo en Babilonia aqueménida.* Anuario de Historia del Derecho español, Ediciones especiales, 24 (1954) 57—86 = *G. Cardascia: Le fief dans la Babylonie achéménide.* In: Les liens de vassalité et les immunités. Recueils de la Société J. Bodin, I. Bruxelles 1958.² 55—88; *R. Bogaert: Les origines antiques de la banque de dépôt.* Leiden 1966; *M. A. Dandamajev: Svobodnye najomnye rabotniki v pozdnej Vavilonii.* In: Assiriologija i egiptologija. Sbornik statej. Leningrád 1964. 31—50; *M. A. Dandamajev: Hram i gosudarstvo v pozdnej Vavilonii.* Vestnik Drevnej Istorii No. 98 (1966, IV) 17—39; *M. A. Dandamajev: Die Lehnsbeziehungen in Babylonien unter den ersten Achämeniden.* In: Festschrift für W. Eilers. Wiesbaden 1967. 37—42; *M. Dandamajev: Achaemenid Babylonia.* In: Ancient Mesopotamia. Socio—Economic History. A Collection of Studies by Soviet Scholars. Moscow 1969 = Wiesbaden 1973. 296—310; *M. A. Dandamajev: Zavisimye zemledel'cy v pozdnej Vavilonii.* In: Istorija, kul'tura, jazyki narodov Vostoka. Moszkva 1970 (megj. 1971). 69—75; *M. A. Dandamajev: Rabstvo*

A szó szoros értelmében vett feudalizmusról persze nem beszélhetünk.⁵⁷ Annyit azonban mégis meg kell jegyeznünk, hogy ez a feudális jellegű függés — a nagybirtokok társadalmi súlyának az óperzsa korban megfigyelhető nagyarányú növekedése⁵⁸ folytán — minden bizonnyal hozzájárult ahhoz, hogy Elő-Ázsiában jóval az európai, a klasszikus feudalizmus előtt kialakuljon az a társadalmi képlet, amelyet a történettudomány a Sasanida kor ázsiai feudalizmusának szokott nevezni.⁵⁹

E futólagos áttekintés azt bizonyítja, hogy a földtulajdonviszonyok az ókori Mezopotámia csaknem három évezredes története során igen jelentős változásokon mentek át: valódi történelmük volt. A tulajdonviszonyok nem önmagukat reprodukálták, változásaik mélyrehatóak voltak. Arról, hogy e történelem korszakait mind egyetlen társadalomtörténeti típusba soroljuk, szó sem lehet.

Vázlatos fejtegetéseink alapul szolgálhatnak ahhoz, hogy kitekintésül a társadalomtörténet elméletével kapcsolatban is előterjesszünk néhány gondolatot.

Az eddig mondottak alapján nyilvánvaló, hogy Mezopotámiát nem sorolhatjuk abba a formációba, amelyet ázsiai — vagy óázsiai⁶⁰ — termelési módnak szokás nevezni. Akárhogy értjük is azokat a kritériumokat, amelyekkel e hipotézis hívei az ún. ázsiai termelési módot körülírni próbálják, az nem lehet kétséges, hogy a Mezopotámiában megfigyelhető viszonyok minden lényeges kérdésben különböznek tőlük.

A probléma ezen a ponton válik elméletileg is izgalmassá.

Ismeretes, hogy az ókori keleti szaktudományok eddig csak igen szerény mértékben érdeklődtek Mezopotámia történelmének az egyetemes emberi történelem törvényszerűségeivel való összefüggései iránt. Igen kevés azoknak a száma, akik szaktudományi kutatásaik mellett átfogó gondolatokat is megfogalmaztak; napjainkban talán I. J. Gelb a legjelentékenyebb közöttük.⁶¹ És

v Vavilonii VII—IV vv. do n. e. (626—331 gg.). Moszkva 1974; *D. B. Weisberg*: Guild Structure and Political Allegiance in Early Achaemenid Mesopotamia. New Haven—London 1967.

⁵⁷ „Feudalizmus”-t ír pl. *H. Lewy*: The Nuzian Feudal System. *Orientalia* NS 11 (1942) 1—40, 209—250, 297—349; *P. Garelli*: Le problème de la „féodalité” assyrienne du XVe au XIIe siècle avant J.—C. *Semítica* 17 (1967) 5—21; — mindkettő egy korábbi időszakkal kapcsolatosan. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy náluk a kifejezésnek nincs meg az a konnotációja, ami a marxista történeti irodalomban.

⁵⁸ *I. M. Djakonov*: Rabovladel'českie imenija persidskih vel'mož. *Vestnik Drevnej Istorii* No. 70 (1959, IV) 70—92

⁵⁹ Vö. *F. Altheim—R. Stiehl*: Ein asiatischer Staat. Feudalismus unter den Sasaniden und ihren Nachbarn, I. Wiesbaden 1954; *G. Widengren*: Der Feudalismus im alten Iran. Köln 1969.

⁶⁰ Az „óázsiai” kifejezést l. *Marx K.*: A tőke, I. Bp. 1961.⁴ 83. Marx általában azonban az „ázsiai” kifejezést használta. — Marx és Engels ide vonatkozó nézeteinek elemzéséhez l. *E. Ch. Welskopf*: Die Produktionsverhältnisse im alten Orient und in der griechisch-römischen Antike. Berlin 1957.

⁶¹ *I. J. Gelb* legfontosabb munkái e tárgyban: The Ancient Mesopotamian Ration System. *Journal of Near Eastern Studies* 24 (1965) 230—243; Approaches to the Study of Ancient Society. *Journal of the American Oriental Society* 87 (1967) 1—8; On the Alleged Temple and State Economies in Ancient Mesopotamia. In: *Studi in Onore di E. Volterra*, VI. Milano 1969. 137—154; The Arua Institution. *Revue d'Assyriologie* 66 (1972) 1—38; From Freedom to Slavery. In: *Gesellschaftsklassen im Alten Zweistromland und in den angrenzenden Gebie-*

e téren is kivétel Djakonov munkássága: ő megpróbált kidolgozni egy olyan modellt, amellyel leírhatók az ókori kelet egészségének változásai, a történelem dinamikája.⁶² Másrészt viszont az is köztudott, hogy a történetfilozófia, amely persze magasabb absztrakciós szintet jelent, mint a történetírás, csak ritka esetekben áll maradéktalan összhangban a történelem tényeivel. Az ún. ázsiai termelési mód elmélete, mint láttuk, nem tartozik e ritka esetek közé.

Mint jellegzetes példát, hadd említsünk egy olyan tanulmányt, amely — alapvető tévedése mellett — egy dologban mégiscsak előnyére különbözik az ún. ázsiai termelési mód mellett érvelő munkák óriási többségétől: az elmélet-hez a történelemből keres igazolást. Csakhogy ez a tanulmány, „Az óázsiai termelési mód”-ról, s természetesen: „Mezopotámiában”,⁶³ valójában nem egyéb, mint két-három szaktörténeti összefoglalás átértelmezése, a régi zsargonban mondva, „megideologizálása”, az ún. ázsiai termelési mód jegyében. Épp azzal a korszakkal zárul, amelyben a magán földtulajdon mind arányait, mind pedig szerepét tekintve döntő tényezővé vált a gazdasági életben — holott ez a kifejelet önmagában is lehetetlenné teszi, hogy a fejlődést, amely hozzá vezetett, még ha az előző korok gazdaságának egy-két vonása *megettévesztően* (a szó hangsúlyos) hasonlít is az ún. ázsia termelési mód képletéhez, az elmélet szellemében magyarázzuk.

Ez a reménytelennek látszó szétválás szaktudomány és történetfilozófia között természetesen egészségtelen. Éppen ezért érdemlik meg a legkomolyabb figyelmet azok az érvek, amelyek a Szovjetunióban az ún. ázsiai termelési mód elméletének újabb megvitatása idején (az 1960-as években) az empirikus történeti kutatások primér fontossága mellett elhangzottak.⁶⁴

A marxista ókortörténeti tudomány, jelesül a szovjet kutatás, főként V. V. Sztruve, majd pedig Sztálin tekintélyének és érveinek súlya alatt mintegy három évtizeden át fenntartás nélkül a rabszolgatartáson alapuló társadalmak közé sorolta az ókori kelet országait is.

Nem tagadható, hogy az ún. ázsiai termelési mód elméletének felszaba-

ten. XVIII. Rencontre assyriologique internationale (München 1970). München 1972. 81–92; Prisoners of War in Early Mesopotamia. Journal of Near Eastern Studies 32 (1973) 70–98; Quantitative Evaluation of Slavery and Serfdom. [S. a.]; Homo ludens in Early Mesopotamia. [S. a.] (E két utóbbi tanulmányt a szerző szívességéből, amelyért itt is köszönetet mondok, kéziratban ismerem.)

⁶² Vö. *I. M. Djakonov* fent, a 2. jegyz.-ben idézett munkáját, továbbá *I. M. Djakonov*: Osnovnye čerty drevnevo obščestva. (Referat na materiale Zapadnoj Azii.) In: Problemy dokapitalističeskih obščestv v stranah Vostoka. Moszkva 1971. 127–146 = *I. M. Djakonov*: Az ókori Közél-Kelet társadalmá az i. e. 3. évezredben és a 2. évezred első felében. Bp. 1972. pp. 1–XXIX; *I. M. Diakonoff*: On the Structure of Old Babylonian Society. In: *H. Klengel* (Hrsg.): Beiträge zur sozialen Struktur des alten Vorderasien. Berlin 1971. 15–31; *S. L. Utchenko*—*I. M. Diakonoff*: Social Stratification of Ancient Society. (13th International Congress of Historians, Moscow 1970.) Moscow 1970.

⁶³ Vö. *Agh A.*: Az óázsiai termelési mód Mezopotámiában. Világosság 14, VII (1973), Melléklet = *Agh A.*: A történelem kérdőjelei. Bp. 1974. 174–278, 448–456. — A tanulmány nyál más helyen részletesebben fogok foglalkozni.

⁶⁴ Vö. *M. A. Korostovcev*: Narody Azii i Afriki 1966, III, 78. — Hasonló nézetek az 1960-as évek sok tudományos vitájában elhangzottak.

dító hatása volt a marxista történettudományban. Élharcosai, nálunk Tőkei Ferenc, fontos szerepet játszottak a történettudományi és társadalomelméleti dogmatizmus felszámolásában.

Az ókori keleti társadalmak rabszolgatartó jellegét cáfoló viták után, napjainkban, a kutatás egyfajta dilemma elé került: a rabszolgatartáson alapuló társadalom és az ún. ázsiai termelési mód — immár egyaránt „bevett” — elmélete közül ki-ki azt fogadja el, amelyiket — persze kimondatlanul — önmagában vagy távolabbra mutató elméleti következményeiben kevésbé veszélyesnek talál.⁶⁵ A kisebb rossz elve azonban az elméleti igény elhárítását jelenti.

A magyar közvélemény, amelyet az ún. ázsiai termelési mód körül folyó vitákról csak az elmélet hívei tájékoztattak,⁶⁶ úgyszólván semmit sem tud arról, hogy a Szovjetunióban — az 1960-as évek végén lefolyt vitákban — az ún. ázsiai termelési mód elméletének sorsa megpecsételődött. A szaktudomány legkiválóbb művelői szinte kivétel nélkül mind elutasították, mégpedig nem félelmükben, hiszen a vita példásan nyílt, „kétesélyes” volt, hanem tárgyi megfontolások alapján, legjobb tudományos meggyőződésük szerint.⁶⁷ Lényegében ugyanerre a következtetésre jutottak a filozófusok is.⁶⁸

⁶⁵ Erre vonatkozóan csupán egyetlen példát szeretnénk említeni. 1953-ban, A. B. Ranovics hellénizmus-monográfiájának megvitatása során, Tőkei F. még azon az állásponton volt, hogy „az összes keleti államok közül Kína közelítette meg leginkább a klasszikus rabszolgaságot”, „s ezért Kínát nem a (Nagy Sándor által meghódított ókori) keleti népekkel, hanem a görögséggel kell összehasonlítani”, vö. *Antik Tanulmányok* 1 (1954) 160. Később viszont ugyanazokat a történelmi jelenségeket, amelyekre ezt a következtetést alapozta, már úgy értékelte, mint — az antik társadalmi formációtól élesen különböző — ázsiai termelési mód bizonyítékait, l. *Tőkei F.*: *Sinológiai műhely*. Bp. 1974. 51. kk. (1955), 86. kk. (1956).

⁶⁶ Visszás helyzet pl., hogy Ágh A. a fent, a 63. jegyz.-ben idézett tanulmányában a mezopotámiai történelem — általa vélt — ázsiai jellegét nagyrészt Djakonov tanulmányai alapján próbálja bizonyítani, itt-ott még vitatkozik is forrása szemléletével, azt azonban teljes egészében elhallgatja, hogy Djakonov expressis verbis elutasította az ún. ázsiai termelési mód elméletét. Arról, hogy egy szovjet filozófus, J. V. Kacsanovszkij, alapos érvekkel, terjedelmes munkája fő részében cáfolta meg Tőkei F. koncepcióját, s éppen ami Marx nézeteinek interpretálását illeti, a magyar olvasó csupán egy fölényeskedő glosszából értesült, l. *Tőkei F.*: *Fel-szólalás egy vitán*. Valóság 16, V (1973) 27. kk. Egyéb ismertetések a Szovjetunióban folytatott vitákról úgy írnak, mint amelyekben az ún. ázsiai termelési mód elmélete diadalt aratott, ami — enyhén szólva — hamis beállítás.

⁶⁷ A vita főleg a Narody Azii i Afriki és a Vestnik Drevnej Istorii hasábjain folyt; részletes bibliográfiái ismertetésére itt nincs terünk, ezért csupán a Vestnik Drevnej Istorii No. 93 (1965, III) 75 kk. oldalain megjelent tanulmányokra utalunk, valamint két gyűjteményre: *Obščee i osobennoje v istoričeskom razvitii stran Vostoka*. Moszkva 1966; *Problemy dokapitalističeskih obščestv v stranah Vostoka*. Moszkva 1971. Számunkra különösen fontos a legkiválóbb szovjet assziriológus, Djakonov állásfoglalása, l. az imént másodikként idézett gyűjtemény 145. old.-án, illetve magyarul *I. M. Djakonov: Az ókori Közel-Kelet társadalmá az i. e. 3. évezredben és a 2. évezred első felében*. Bp. 1972. pp. XXVIII. kk. Djakonov újabban jelentős lépést tett a társadalmi függés elméletének egyetemes történeti kidolgozása felé, l. *I. M. Djakonov: Raby, iloty i krepostnye v. rannej drevnosti*. Vestnik Drevnej Istorii No. 126 (1973, IV) 3–29 = *I. M. Diakonoff: Slaves, Serfs and Helots in Early Antiquity*. Acta Antiqua Hung. 22 (1974) s. a. Djakonov nemrég ismét összefoglalta a földközösséggel kapcsolatos nézeteit, ld. *I. M. Diakonoff: The Rural Community in the Ancient Near East*. (Előadás a VI. nemzetközi gazdaságtörténeti kongresszuson, Copenhagen 1974. aug. 19-én.) *Journal of Economic and Social History of the Orient* s. a. A kongresszus ókori keleti szekciója egyébként egész munkáját e téma megvitatásának szentelte.

⁶⁸ L. az előző jegyz.-ben idézett tanulmánygyűjteményeket.

A problémák azonban ezzel még nem oldódtak meg. Egyfelől, a rabszolgatartáson alapuló társadalom elmélete — a marxista formációelmélet Sztrove—Sztálin-i formája —, már ami az ókori keletet illeti, merő anakronizmussá vált. S másfelől, megint csak az ókori kelet, közelebbről pedig Mezopotámia történelme cáfolta meg egyértelműen és világosan a formációelméletnek azt a változatát is, amely az ún. ázsiai termelési módnak — akár a „keleti” stagnálás zsákutcájaként, akár az egész emberi fejlődés szükségszerű első szakaszaként — egyetemes jelentőséget tulajdonít.

Az ókori kelet tehát szétfeszíti a formációelmélet mindkét változatának kereteit, már ami az ókori társadalmak besorolását illeti. Ennek oka, nézetünk szerint, az elmélet történetében keresendő.

Marx a „Grundrisse” híres fejezetében⁶⁹ a korai társadalmak három alaptípusát (!):⁷⁰ az ázsiai, az antikot és a germánt a hegeli történetfilozófia nyomán különböztette meg egymástól.⁷¹ A „Grundrisse” szövege párhuzamos alaptípusokról beszél, és nem egy fejlődési sor egymást követő állomásairól. Marx fejlődési koncepciója, amely persze elméletének mindig is sajátja volt, bár eleinte csak igen laza formában,⁷² ezt a három alaptípust és mellettük „a modern polgári termelés”-t csak valamivel később, „A politikai gazdaságtan bírálatához. Előszó” c. tanulmányának közismert és mindig idézett helyén⁷³ fűzte össze egymás után, „a gazdasági társadalomalakulat progresszív korszakaiként”.

Marx történetfilozófiai gondolataiból — egész pontosan: azok egy részéből — végül Sztálin alakított ki egyetemes érvényűnek szánt, illetve annak vélt koncepciót; végül ő kanonizálta a formációelmélet kereteiben a „formációk” számát és sorrendjét. Érdemben az ún. ázsiai termelési mód elmélete sem változtatott Sztálin koncepcióján.

Ily módon az a formációelmélet, amely ma a marxista történészek között — két változatának valamelyikében — közkeletű, változatlanul vagy alig módosított formában a sztálini koncepció bélyegét viseli. Ez az elmélet, mint az ókori kelet példája mutatja, teljesen alkalmatlan a korai történelem leírására. Megjegyzéseink természetesen az ókori világ formációelméleti besorolásának igen sokat, de *consensus*-hoz nem vezető módon vitatott kérdéseire vonatkoznak. Értelmetlen tehát azon vitatkozni, hogy a régi társadalmak mely formációhoz tartoznak: ázsiai-e vagy antik, faluközösségi-e vagy rabszol-

⁶⁹ K. Marx: Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie. Rohentwurf. Berlin 1953. 375. kk. = MEM 46, I. 355. kk.

⁷⁰ A német szöveg nem hagy kétséget afelől, hogy Marx kifejezése egyszerűen „alapforma”, „alaptípus”, vö. K. Marx: Grundrisse . . . 375, 40; 376, 34; 378, 1; 380, 22 stb. A magyar fordítás „földviszony”-t ír, ami vagy egyszerűen értelmetlen, vagy félrevezető.

⁷¹ Vö. G. W. F. Hegel: Előadások a világtörténet filozófiájáról. Bp. 1966. 117 és MEM 46, I. 358, 364 stb. A két mű viszonyával az 1973/74. tanév II. félévében egyetemi szeminárium keretében foglalkoztam. Marx hegeli indíttatását kitűnő tanulmányban tárgyalta Csejtei D.: Adalékok az „ázsiai termelési mód” hegeli forrásaihoz. Világosság 15 (1974) 138–144.

⁷² Vö. K. Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. Bp. 1962. 69.

⁷³ MEM 13, 6. kk.

gatartó, hiszen a formációelmélet maga szorul alapos újragondlásra: a történelem leírásához ezek az alaptípusok kevésnek bizonyultak.

Marx és Engels — műveikből ítélve — abszolúte semmit nem tudtak az ókori Mezopotámiáról,⁷⁴ és súlyosan megtévesztő, ha okfejtéseiknek azt a látszatot adjuk, hogy történetfilozófiájuk kidolgozásakor figyelembe vették Mezopotámiát, illetve az ókori keletet is.

Az ókori kelet történelmére a formációelmélet egyik változata sem alkalmazható. S ha az emberiség történelmének e nagy progresszív korszakát a marxi eszmerendszer megvilágításába akarjuk helyezni, helyesebben tesszük, ha visszatérünk Marx legkorábbi — a „Grundrisse” címével szólva — *alapvető* gondolataihoz; a kapitalizmus korát megelőző fejlődés egymással párhuzamos alaptípusai közé nyugodtan beilleszthetők azok is, amelyeket az ókori kelet országai képviselnek,⁷⁵ még ha Marx nem tudott is róluk s ezért figyelembe sem vette őket.

⁷⁴ Hasonló következtetésre jutott Ágh A.: A történelem kérdőjelei. Bp. 1974. 178: „...Marx egész történetfilozófiai munkásságában vajmi kevés szerepe van Mezopotámiának...”

⁷⁵ Érdemes megemlíteni, hogy az NDK ókortudománya, amely egyébként szintén elutasítással zárta le az ún. ázsiai termelési mód körüli vitákat, újabban munkahipotézisként az „altorientalische Klassengesellschaft” kifejezést használja.